

KOŽAR, Azem, *Archive of the Religious Communities in Transitional Countries*. Atlanti, Vol. 17, N. 1-2, Trieste 2007, pp. 287-295.

Original in Bosnian, abstract in English, Italian and Slovenian, summary in English

Key word: *Archive, registered archive, public archive, private archive, archives, registries, religious communities, ecclesiastical archives, archival regulations, legal status of the archive of the religious communities, transitional countries*

This paper deals with the characteristics of status and conditions of the archive of the religious communities in transitional countries, and addresses those factors which condition such, basically inadequate status. Special considerations are provided for the status of the archive of the religious communities in the period of socialist development (i.e. former Socialist Federal Republic of Yugoslavia), and for the changes that incurred after the breakdown of socialism and dissolution of the former state into six independent ones. In the (socialist) phase everything seems to be unitized (regulations and their implementation), whilst in the second phase (since 1991) in some of the newly established states some positive changes took place – in the spirit of the European archive practice. Meanwhile, generally speaking, those changes have been lan-

1. Opće napomene

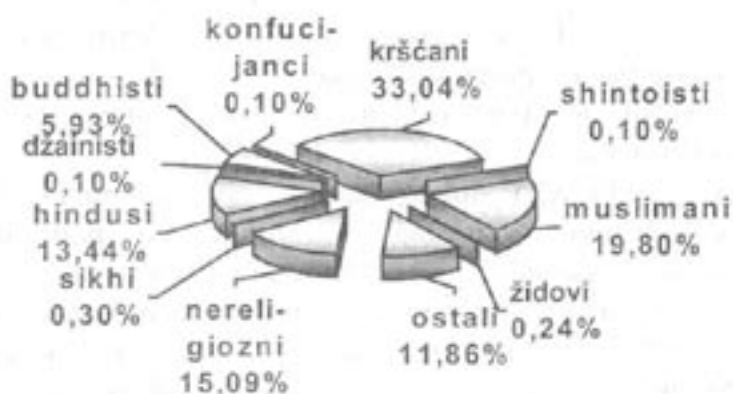
Pitanje religija¹ i religijskih zajednica je stoljećima važno društveno i civilizacijsko pitanje. Procesom izražene sekularizacije, koji se posebno intenzivno odvijao u 19. stoljeću pa sve do zadnjeg desetljeća 20-tog stoljeća, nastojao se religijskim (vjerskim) zajednicama umanjiti uticaj na sve bitnije društvene tokove (obrazovanje, kulturu, etičke vrijednosti i sl.). Ovo je posebno bilo izraženo u zemljama tzv. socijalističkog svijeta, u kojima su vjerske zajednice bile strogo kontrolirane. Međutim, dogodilo se nešto savim suprotno. Naime, iako učinak sekularizacije nije bio isti u svim religijskim i državnim (narodnim) zajednicama (u zapadnoevropskim zemljama je sekularizacija bila i ostala najizraženija), krajem 20-tog stoljeća je umjesto očekivanog gubljenja došlo do naglog oživljavanja interesa za religije i njihovo učenje, običaje, obrede i sve ono što sadrži cjelovito religijsko bivstvovanje. Ovdje se ne radi o nastajanju nekakvih novih religija, već o oživljavanju postojećih, među kojima: hinduizam, budizam, taoizam, konfucijantsvo, šintoizam, judaizam, kršćanstvo, islam i dr. Međutim, brojne promjene, među kojima izražene migracije stanovništva, svjetski globalizacijski procesi i sl., dovele su do novih religijskih pokreta (samo ih je u Sjedinjenim Američkim Državama nastalo oko 3.000), te do širenja religija na nove geografske prostore (npr. kršćanstva i islama u Africi, te kršćanstva na Istok a islama na Zapad i sl.), što je rezultiralo njihovim prilagođavanjem novim kulturama i običajima (otuda pojmovi „američki islam“, „afričko kršćanstvo“, itd.).

Kada se promišlja o religijama posebno treba istaći činjenicu da je u minulom periodu različitost kultura i religija, putem međusobne koegzistencije i interekcijskog djelovanja, bitno obogatila evropsko kulturno naslijeđe. Tome su posebno doprinijele tri „žive“ monoteističke religije: židovstvo, kršćanstvo i islam, čime je, između ostalog, poljuljan mit o „kršćanskoj Evropi“, a što će svakako zahtjevati i nametati nove vidove komuniciranja među njima. U tome je prisutno nastojanje organizacije društvenog i političkog života na religijskim osnovama, umjesto da religija ostane privatna stvar svakog čovjeka. Neke religijske skupine teže da se organiziraju u političke, ili pak da daju podršku političkim opcijama. Indikativna su i međudržavna organiziranja na religijskoj osnovi. Ta svojevrsna deprivatizacija religija postaje sve prisutnija u društvima u kojima su religije simboli

1. Pojam *religija* se etimološki izvodi od latinske riječi *religio* (izražavanje poštovanje bogova), odnosno od latinskoga glagola *religare* (vezati, povezivati). Dakle, religija je veza između Boga i čovjeka. Sociolozi su dali različite definicije pojma religija. Po jednim „Religija je samostalan i relativno nezavistan sistem vjerovanja, ideja i obreda“ (Đuro Sušnjić, *Religija*, II, Beograd 1998), po drugima „Religija je vjerovanje u Nadnaravno i sveto izraženo religijskim običajima, obredima i simbolima o kojima se skrbe religijske organizacije i religijsko vođstvo, i koje sljedbenike date religije opskrbljuje moralnim definicijama“ (Ivan Cvitković, *Religije savremenog svijeta*, Sarajevo 2002, str. 35).

nacionalnog identiteta (kroz doktrinu, tradiciju i sl.). Ako se zna da takav trend redovno prate i određene predrasude² pripadnika jedne religijske skupine prema drugima, onda to neminovno vodi produbljivanju u 20. stoljeću započetog religijskog homogeniziranja, pregrupisavanja i konfrotiranja. Sve to nedvojbeno govori o jačanju uloge religije (tačnije „živicih“ religija) na sve civilizacijske tokove. Religijski pluralizam, neka vrsta „tržišta“ religija postaje jedna od osobnosti postmodernog doba (21. stoljeća). Nadati se da će prevaugu imati one religije (i religijski pokreti) koje se budu efikasnije oslobađale dogmatizma, netolerancije, ekskluzivizma i sl., iskazujući više razumjevanja za ono što je zajedničko, etičko i prosperitetno.

Za pravilno razumjevanje uloge religije u savremenom svijetu od značaja je ukazati na činjenicu da je 2001. godinu oko 85% žitelja svijeta iskazalo svoju religioznu pripadnost, dok se svega oko 15% izjasnilo nereligioznom (vidi ilustraciju)³.

Stanovnici svijeta prema religijskoj pripadnosti 2001. godine

U brojkama to izgleda ovako: početkom 21. stoljeća svijet je imao oko 6.128.000.000 stanovnika, od čega: kršćana 2.024.929.000 (33,04%), muslimana 1.213.370.000 (19,80%), hindusa 823.843.000 (13,44%), budista 363.740.000 (5,93%), sika 1.838.400 (0,30%), židova 1.472.720 (0,24%), džainista 612.800 (0,10%), konfucijanaca 612.800 (0,10%), šintoista 612.800 (0,10%), pripadnika brojnih drugih religija 7.267.808 (11,86%), te 9.247.152 (15,09%) nereligioznih⁴.

Ovo kratko podsjećanje (ukazivanje) na porast značaja religija u savremenom (post modernom) svijetu ima namjeru ukazati na potrebu i značaj intenzivnijeg arhivističkog bavljenja pitanjima arhivske građe vjerskih zajednica, posebno u sredinama kakve su zemlje u tranziciji, u kojima je ono oko pola stoljeća, kako od strane društva tako i od strane arhivske struke, znatno marginalizirano. Razumljivo, za sistematičan pristup ovom pitanju neophodno se osvrnuti na status i stanje arhivske građe vjerskih zajednica socijalističke epohe zemalja u tranziciji, pa tek onda naznačiti i analizirati od početka zadnje decenije 20-tog stoljeća učinjene pomake. Ovdje se o tim pitanjima promišlja u okvirima zemalja nastalih disolucijom bivše Socijalističke

guid, plus being of insufficient quality.

KOŽAR, Azem, Gli archivi delle comunità religiose nei paesi in via di transizione. Atlanti, Vol. 17, N. 1-2, Trieste 2007, pp. 287-295.

L'articolo tratta delle caratteristiche di stato e condizione dell'archivio delle comunità religiose nei paesi in via di transizione, descrivendone i fattori che ne determinano tale stato sostanzialmente inadeguato. Una particolare attenzione viene rivolta agli archivi delle comunità religiose nel periodo dello sviluppo socialista (es.: l'ex Repubblica Socialista Federativa di Jugoslavia), nonché ai cambiamenti intercorsi dopo la caduta del socialismo e la dissoluzione dello stato in sei entità statali indipendenti. Nel periodo socialista tutto sembrava essere unificato (sia le linee guida che il loro sviluppo), mentre nella seconda fase (dal 1991) in alcuni degli stati di nuova formazione sembrano essersi verificati alcuni positivi cambiamenti – nello spirito della pratica archivistica europea. Al tempo stesso, parlando in generale, tali cambiamenti sono stati alquanto fiacchi, se non addirittura insufficienti.

KOŽAR, Azem, Arhivsko gradivo vjerskih skupnosti v državah v tranziciji. Atlanti, Zv. 17, Št. 1-2, Trst 2007, str. 287-295.

Antor v svojem tekstu piše o značilnostih statusov in o stanju arhivskega gradiva vjerskih skupnosti v državah v tranziciji in o vzrokih za trenutno stanje. Posebno pozornost avtor posveča statusu arhivskega gradiva vjerskih skupnosti v obdobju realnega socializma (na primeru nekdanje Socialistične Federativne Republike Jugoslavije) in spremembam, ki so nastale po njenem razpadu ter po nastanku šestih samostojnih držav. V prvem, socialističnem obdobju je bilo vse unificirano (predpisi in njihovo izvajanje) v drugi fazi (od leta 1991) pa so nastale nekatere pozitivne spremembe, ki slonijo na evropskih arhivističnih izhodiščih. Vsekakor pa so generalno gledano te spremembe dogajajo zelo počasi in so pogosto premalo strokovno arhivistično kvalitetne.

2. Neke od tih predrasuda su u stilu: židovi su stalni „protivnici crkve“, oni su „ubice Isusa Krista“, kršćani su kolonisti, islam je militantna religija itd. (I. Cvitković, *cit. dj.*, str. 13-18; John Esposito, *Islamska prijetnja, mit ili stvarnost*, Živinice 2002).

3. Podaci iz „Panorame religija svijeta“ misijske agencije „Fides“ za 2001, prema: I. Cvitković, *cit. dj.*, str. 22.

4. I. Cvitković, *cit. dj.*, str. 41-337.

SUMMARY

Provided that one of the essential tasks of the archival science is to support, enhance, and synchronize both vertical (among civilizations) and horizontal, i.e. actual (current) cultural-informative documentary flows and processes, in contemporary time in transitional realizations of its role is a major scientific and civilization challenge. Namely, basically deviant approach to establishing the status and condition of archive in the former countries of the socialist community (as in the case of former SFRY), as a ramification of inadequate understanding on the side of socialist system position of religion (religious communities, as well) in a society, neither nominally nor practically could not bring to an end (i.e. optimal protection) the concern for that sort of archive/archival material. It reflected in a negative way the status of the religious communities archive: Being so, with an exception of Croatia, there is a relatively small amount of that archival material being appropriated by the archives. There are no special archives of the religious communities, and regarding the state (conservation, arrangement, etc.) of this part of the archive that they possess, and the state of archives, beneficiaries and wider community have not been properly informed.

Even after the change of system (socialist to capitalist) in newly established countries from the area of the former SFRY, with few exceptions mentioned, there has not been significant shift: only somewhere has the previous (conservative) terminology been changed with a newer one. Instead of those terms

5. <http://www.ucm.es/BUCM/revistas/ghi/0214400/articulas/CH09393119171A.PDF>, 8. 08. 2007.

6. I. Cvitković, *cit. dj.*, str. 149-150. Među „ostalima“ najbrojniji su bili „Jugosloveni“, koji su jugoslovenstvo smatrali nacionalnom pripadnošću, dok su u konfesionalnom smislu uglavnom bili ateisti. U „ostale“ su ubrojani i židovi, čiji se broj u BiH nakon Drugog svjetskog rata rapidno smanjio. (Prije tog rata bilo ih je oko 15.000 od čega samo u Sarajevu 12.000. Godine 1991. u BiH ih je bilo svega 228 (0,0052%). Prema najnovijim podacima na početku 21. stoljeća u BiH živi preko 985 židova).

7. Ovdje se zaista radi samo o globalnom osvrtnu na konfesionalnu rasprostranjenost tri živuće monoteističke religije: kršćanstvo (pravoslavlje i katoličanstvo), islam i židovstvo. Međutim, potpuna konfesionalna slika u bivšoj SFRJ, pa otuda i na prostoru BiH, je znatno složenija, a vremenom se postepeno i mijenjala. Radi se prije svega o brojnim sektama i religijskim pokretima u krilu kršćanstva, među kojima: protestantizam, evangelizam, baptizam, adventizam, jehovini svjedoci, starokatolicizam, grkokatolicizam itd. Svaki od njih ima svoju osobenu organizaciju od centralnih do mjesnih organa (Ivan Cvitković, *Religije u Bosni i Hercegovini*, Tuzla 1981).

8. Instrukcionalna organiziranost svih konfesionalnih zajednica bila je različita. Ipak sve su one ponaosob imale centralne organe na nivou Jugoslavije, a neke od njih i na regionalnom nivou koji se nije uvijek poklapao sa administrativnom organiziranošću države, odnosno njene federalne jedinice.

9. „*Službeni list DFJ*“, br. 10/45.

Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ).

2. Status i stanje arhivske građe vjerskih zajednica do 1991. godine

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) nastala u toku Drugog svjetskog rata, funkcionirala je kao federativna država sastavljena od šest socijalističkih republika (federalnih jedinica), te dvije autonomne pokrajine (Kosovo i Vovodina) koje su bile u sklopu Srbije. U konfesionalnom pogledu bila je to multikonfesionalna država, u kojoj su većinu stanovništva činili kršćani: pravoslavni (Srbi, Makedonci, Crnogorci i dr.), katolici (Hrvati, Slovenci, Mađari i dr.), zatim muslimani (Bošnjaci, Albanci i dr.), te židovi (Jevreji i dr.). Prema popisu stanovništva iz 1991. godine (posljednji popis neposredno pred početak procesa disolucije bivše SFRJ), u SFRJ je živjelo 23.528.230 stanovnika od čega: Srba 8.527.000 (36,2%), Hrvata 4.633.000 (19,7%), Bošnjaka 2.307.000 (9,8%), Albanaca 2.173.000 (9,2%), Slovenaca 1.751.000 (7,4%), Makedonaca 1.372.000 (5,8%), Crnogoraca 534.000 (2,3%), Mađara 378.000 (1,6%) i 1.851.230 (8%) ostalih⁵.

Iako su sve federalne jedinice bile konfesionalno mješovite, ipak, najizraženiji konfesionalni konglomerat je činila Bosna i Hercegovina u kojoj je prema popisu iz 1991. godine živjelo 4.354.911 stanovnika od čega: 1.905.018 (43,7%) muslimana, 1.364.363 (31,3%) pravoslavnih, 752.068 (17,3%) katolika i 333.462 (7,7%) ostalih⁶.

Ovo globalno⁷ predstavljanje konfesionalne strukture stanovništva bivše SFRJ do njene disolucije početkom zadnjeg desetljeća 20-tog stoljeća, ima za cilj stvaranje realne predstave o značaju, karakteru i opsegu pitanja brige o arhivskoj građi vjerskih institucija, bilo kako da su one bile organizirane⁸.

Pitanje brige o arhivskoj građi vjerskih zajednica u periodu socijalističke Jugoslavije je višedimenzionalno: sastoji se od odnosa sistema prema arhivskoj građi vjerskih zajednica iz prethodnih vremenskih perioda, te o odnosu prema tekućoj (nastajućoj) građi. Sekularno socijalističko društvo, koje se zasnivalo na marksističkom pogledu na svijet, nastojalo je da što više izolira uticaj vjere i vjerskih zajednica na ukupne društvene tokove, te da apsolutno kontrolira rad vjerskih zajednica. Ovo je dovelo do marginaliziranja značaja vjerskih zajednica u društvu, pa otuda i do arhivske građe ove provenijencije. To svakako ne znači da je arhivska građa vjerskih zajednica ovog perioda beznačajna. Naprotiv. Međutim, sve je to bitno uticalo na status i stanje arhivske građe vjerskih zajednica socijalističkog perioda.

Svim arhivskim propisima bivše SFRJ, kao i onima koji se odnose na kulturna dobra uopće, bila su na određen način uređena i pitanja statusa i stanja arhivske građe vjerskih zajednica. U prvom propisu ove vrste: *Odluci Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina*⁹ od 20. 02. 1945. godine se izričito ne pominje arhivska građa vjerskih zajednica, već je ona sadržana u formulaciji o stavljanju pod zaštitu države „i arhive

državnih i bivših samoupravnih ustanova“. Već u drugom propisu *Naredbi Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije o privremenom osiguranju arhiva*¹⁰ se u nalogu za obavezan opći popis građe, između ostalog, navodi i arhivska građa arhiva „školskih i crkvenih općina“.

Prvi pokušaj sveobuhvatnog uređenja pitanja zaštite arhivske građe sadržan je u odredbama prvog jugoslovenskog arhivskog zakona pod nazivom *Opći zakon o državnim arhivima*¹¹, donijetog 23. 01. 1950. godine. Osim Državnog i republičkih arhiva, Zakon predviđa i osnivanje gradskih i specijalnih arhiva. Ovim zakonom je bilo predviđeno da se „sav historijsko-arhivski materijal na teritoriji FNRJ, bez obzira čija je svojina i u čijim se rukama nalazi, stavlja pod naročitu zaštitu države“. Samo pitanje preuzimanja, odnosno predaje arhivske građe u arhive nije bliže regulirano, osim što je mogućnost donošenja bližeg propisa o tome data u nadležnost saveznom i republičkim ministarstvima. U naznaci naziva registratura koje bi stim u vezi mogle biti obavezane na predaju građe državnim arhivima se pominju i „vjerske ustanove“. Također se, naglašava da državni arhivi imaju pravo prvootkupa arhivske građe, između ostalih, i od „vjerskih ustanova“. Ovo je prvo zakonsko pominjanje i pokušaj uređenja pravnog statusa arhivske građe vjerskih zajednica u okvirima socijalističke Jugoslavije¹².

U nizu donijetih saveznih propisa posebnu pažnju sa aspekta ovog rada zaslužuje *Opći zakon o arhivskoj građi*¹³, donijet u novembru 1964. godine. U njemu se prvi put koristi termin „građansko pravna osoba“ za različite nivoe organiziranja vjerskih zajednica. Kao arhivska ova građa podliježe obaveznoj zaštiti. Međutim, za ovu građu je u „pogledu korišćenja i raspolaganja“ predviđena mogućnost uvođenja ograničenja u dijelu koji je nastao u „vršenju javnih ovlaštenja“. Odredbama *Ustavnog zakona* za provođenje ustavnih amandmana¹⁴ prestala je nadležnost federacije u ovoj oblasti (osim za arhivsku građu same federacije), a socijalističke republike i autonomne pokrajine su stekle pravo samostalnog reguliranja ovih pitanja¹⁵. Da li su se i kako ove promjene odrazile na status i stanje arhivske građe vjerskih zajednica?

Svi arhivski zakoni na nivou federacije i njenih federalnih jedinica, donijeti nakon 1971. godine, po pitanju statusa vjerskih zajednica sadržavali su istovjetne odredbe onima koje su i do tada bile važeće. U svim republičkim arhivskim zakonima vjerske zajednice su zadržale status građansko pravnih lica koje su kao registrature (stvaraoci i imaoci građe) dužne da se sa njom ophode u skladu sa odredbama zakona (da je zaštite, sređuju, dostavljaju evidencije nadležnom arhivu, učine dostupnom za korišćenje, predaju arhivu u sređenom stanju i sl.). Obaveza predaje je predviđena za svu zatečenu građu, te za onaj dio arhivske građe koji je „nastao u obavljanju javnih ovlaštenja“, dok je za ostali dio predviđeno, u slučaju prodaje, pravo preče kupnje za arhive. To praktično znači da je jedan dio građe vjerskih zajednica imao javni (državni), a drugi dio privatni karakter.

Ovako osoben status arhivske građe vjerskih zajednica, uticao je na konkretne postupke vjerskih zajednica kao registratura i nadležnih arhiva kao stručnih ustanova zaduženih za stanje arhivske građe u njima. Naime, vjerske zajednice ažurnosti poslova kancelarijskog i arhivskog poslovanja nisu poklanjale posebnu pažnju. To je imalo odraza na: nedostavljanje podataka o građi nadležnom arhivu,

like common property, collective organizations, civic-legal and individual subjects, the terms like state-owned property, public and private archive, private legal and individual subjects have been implemented. Likewise, the new regulations have not rehabilitated in any way the previously unrealized regulations. Should it be the case of returning back to the religious communities the archival material which had been previously taken (as of 1945 or 1991, it does not matter much), in order to have the archival holdings completed, or to insist on heeding to those regulations in power until bringing about the new ones, that is to take over all material to archives? These are just a few disputes which call for response.

The issue of status and condition of the religious communities archive is being complicated by the fact that the new regulations have not resulted in a single one of some important issues of the private archival material: validation, selection, general archive's competence, specialized archives, etc. All the mentioned unequivocally lead to assert that the basic issue concerning status and condition (protection, arrangement, conduct, expert jurisdiction, and so on) in transitional countries, as in the case of former SFRY states, at the very beginning of the expert-archival interpretation. Due to the influence of religion on the processes of modern world in globalization which is in the rise, it is to be expected that the actual state of this affairs improve. Professional archival direction and forming of this process is requisite.

10. „Službeni list FNRJ“, br. 25/48.

11. „Službeni list FNRJ“, br. 12/50.

12. O naznačenim i drugim arhivskim propisima donijetim u vrijeme socijalističke Jugoslavije više vidi: Jovan Popović (priredio), *Zbrička propisa iz arhivske delatnosti*, Beograd 1987.

13. „Službeni list SFRJ“, br. 48/64.

14. „Službeni list SFRJ“, br. 29/71.

15. Franjo Biljan, *Arhivsko zakonodavstvo SFRJ do 1971. godine*, u: Priručnik iz arhivistike, Zagreb 1977, str. 310-319.

posebno o građi zatečenoj iz prethodnih perioda, zatim na (ne) redovnost godišnjeg odabiranja arhivske građe i izlučivanja bezvrijednog registratorskog materijala, u (ne) vođenju i (ne) dostavljanju prijepisa arhivske knjige nadležnom arhivu, u (ne) predaji građe nadležnom arhivu itd. Ipak, neka osnovna pitanja iz domena fizičke zaštite i stepena sačuvanosti građe su relativno dobro obavljena, tako da je u ovom pogledu briga o sopstvenoj građi vjerskih zajednica bila iznad prosjeka za ostale registrature. Arhivi, pak, s obzirom na svu rezerviranost koju su prema njima imale vjerske zajednice, nikada nisu ove registrature smatrali prioritetima u svojim poslovima zaštite arhivske građe u nastajanju (što se manifestiralo kod kategorizacije registratura u programima obilazaka registratura i sl.), između ostalog i zbog preokupiranosti brojnim drugim otvorenim i važnim pitanjima zaštite arhivske građe. Zbog svega toga, kako zbog činjenice da su vjerske zajednice redovne preglede stanja njihove arhivske građe doživljavale kao neku vrstu miješanja države u njihove poslove, te da su arhivi u obilju urgentnijih i za njih važnijih poslova, uz saznanje da je građa vjerskih zajednica nadprosječno bar fizički zaštićena, na neki način potiskivali u stranu i ostavljali ih za neka predstojeća vremena, saradnja vjerskih zajednica i arhiva nikada nije bila odgovarajuća.

Ovakav odnos registratura vjerskih zajednica i nadležnih arhiva, imao je za posljedicu sporo i nedovoljno preuzimanje njihove arhivske građe, posebno one koja je kod njih zatečena iz ranijih historijskih perioda (prije 1945. godine). Ovo i pored toga što je predaja te građe nadležnom arhivu bila decidno utvrđena u svim arhivskim propisima ovog perioda (od 1945. do 1991). Otuda je u državne arhive preuzet samo neznatan dio te građe.

Prema podacima iz edicije *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ* (koja je u posebnim tomovima izdata za svaku federalnu jedinicu te za Savezni arhiv, kao i Kosovo i Vojvodinu), objavljenoj u periodu od 1980. do 1984. godine, od građe vjerske provenijencije (klasifikaciona oznaka *8. vjerske organizacije*) preuzeto je:

- Bosna i Hercegovina: 11 fondova i zbirki, ukupne količine 18,8 m¹ arhivske građe¹⁶,
- Hrvatska: 418 fondova i zbirki, ukupne količine 2.075 m¹ arhivske građe¹⁷,
- Crna Gora: 5 fondova i zbirki, ukupne količine 3,9 m¹ arhivske građe¹⁸,
- Makedonija: 303 fondova i zbirki, ukupne količine 162,18 m¹ arhivske građe¹⁹,
- Slovenija: 167 fondova i zbirki, ukupne količine 179 m¹ arhivske građe²⁰,
- Srbija: 35 fondova i zbirki, ukupne količine 60 m¹ arhivske građe²¹,
- Kosovo: 3 fonda i zbirke, ukupne količine 11,9 m¹ arhivske građe²²,
- Vojvodina: 55 fondova i zbirki, ukupne količine 248,65 m¹ arhivske građe²³,
- Ukupno: 997 fondova i zbirki, ukupne količine 2.759 m¹ arhivske građe.

Iz naznačenog je vidljivo da su u datom vremenskom razdoblju u arhive preuzete u cjelini uzevši respektabilne ali u suštini (tj. u odnosu na obaveze) neodgovarajuće količine građe vjerskih zajedni-

16. Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, *SR Bosna i Hercegovina*, Beograd 1981, str. 65, 75, 92, 93, 140.

17. Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, *SR Hrvatska*, Beograd 1984, str. 96, 97, 193, 194, 218, 237, 276, 289, 290, 306, 338, 341, 376, 515.

18. Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, *SR Crna Gora*, Beograd 1983, str. 55, 63.

19. Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, *SR Makedonija*, Beograd 1983, str. 56-62, 95, 115, 126, 138, 157, 171, 184, 195, 210, 211.

20. Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, *SR Slovenija*, Beograd 1984, str. 63-65, 88, 89, 110, 158, 159, 201-203, 243, 291.

21. Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, *SR Srbija*, Beograd 1978, str. 69, 70, 132, 160, 172, 188, 201, 216, 276.

22. Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, *SAP Kosovo*, Beograd 1986, str. 51.

23. Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, *SAP Vojvodina*, Beograd 1977, str. 76, 120, 180, 204, 205, 223, 245, 284, 294, 295.

ca.

Nešto uravnoteženiji (ali u osnovi nedostatan) odnos imale su arhivi Vojvodine i Slovenije, a naročito Makedonije. Znatno iznad jugoslovenskog prosjeka su preuzeli građu arhivi Hrvatske na koje otpada 42% fondova (418 od 997) i čak 70% građe (2.075 m¹ od ukupno 2.759 m¹). Veoma restriktivan odnos prema građi vjerskih zajednica su imali arhivi Kosova, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Srbije. Npr. u Bosni i Hercegovini je to svega 0,6% arhivskih fondova i zbirki (od ukupno 1.804 preuzeta arhivska fonda i zbirke), odnosno oko 10% građe (od ukupno 17.520 m¹), u Srbiji 5% fondova (od 6.132 arhivska fonda i zbirke), odnosno 2% građe (od ukupno 37.228 m¹), itd. Ovdje treba naglasiti da u naznačene brojke nisu uračunati fondovi vjerskih sudova, vjerskih škola, niti lični fondovi visokih vjerskih dužnosnika. Međutim, ti podaci nebi bitnije promijenili stvarnu sliku stanja u arhivima preuzete arhivske građe vjerske provenijencije.

Osnovne karakteristike preuzete građe vjerskih organizacija su:

1. Izražena fragmentarnost, tako da se više radi o zbirkama a znatno manje o fondovima građe (u prosjeku jedan fond/zbirka sadrži oko 2,5 m¹ građe, a ukoliko se izuzme Hrvatska onda je to svega 1 m¹ po arhivskom fondu/zbirki);
2. Utisak je da se ta građa najčešće nije našla u arhivima u redovnoj proceduri preuzimanja, već su je arhivisti iz profesionalno etičkih razloga preuzeli u rinfuznom stanju radi spašavanja od uništenja;
3. Uglavnom se radi o građi ugašenih registratura starijih od 1945. godine, ponajčešće iz austrougarskog perioda, što znači da postojeće vjerske zajednice nisu imale poseban interes da je zadrže u svom posjedu, a što je znatno rjeđi slučaj.

U vrijeme disolucije SFRJ, upravo iz naprijed naznačenih razloga pojačanog uticaja religije, pojavila se zainteresiranost jednog broja vjerskih zajednica za kompletiranje svojih fondova tražeći da im se ustupi građa iz arhiva. Takvi su primjeri Islamske zajednice Tuzla koja je tražila da joj se ustupi dio fonda Behrambegove medrese radi kompletiranja, te Srpsko-pravoslavne crkvene opštine Tuzla također za ustupanjem dijela fonda iz Arhiva Tuzla radi kompletiranja toga fonda. Oba ova zahtjeva su odbijena.

3. Status i stanje arhivske građe vjerskih zajednica poslije 1991. godine

U dinamičnim disolutivnim procesima bivše SFRJ, koje karakterišu brojni konflikti među kojima je najduže trajao i najteže posljedice imao rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995), pitanja pravne regulative arhivske djelatnosti su u pravilu kasno dolazila na red – najčešće među posljednjima²⁴. To, svakako, samo po sebi dovoljno govori o razmjerama važnosti ovog pitanja za novoformljene vladajuće sisteme. Tako su novi arhivski zakoni, kao osnovni arhivski propisi, donijeti: u Republici Crnoj Gori 1992²⁵, u Republici Srbiji 1994²⁶, u Republici Hrvatskoj 1997²⁷, u Republici Sloveniji 1997²⁸,

24. O osobenostima tog odnosa u Bosni i Hercegovini više vidi: Azem Kožar, *Uloga i značaj kulturno-historijskog naslijeđa u obrazovnoj politici Bosne i Hercegovine*, Tehnični in vsebinski problemi klasičnoga in elektronskoga arhiviranja, Zbornik 5, Maribor 2006, str. 67-73.

25. „Službeni list Republike Crne Gore“, br. 25/92; *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o arhivskoj djelatnosti*, «Službeni list R CG», br. 27/94.

26. „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 71/94 (*Zakon o kulturnim dobrima*).

27. „Narodne novine Republike Hrvatske“, br. 105/97.

28. „Uradni list Republike Slovenije“, br. 20/97.

u Saveznoj Republici Jugoslaviji 1998²⁹, u Bosni i Hercegovini 2001. godine³⁰, itd. Donošenjem ovih propisa prestali su da važe prijeratni (socijalistički) arhivski zakoni. Postavlja se pitanje: kakav je status dobila građa vjerskih zajednica u tim novim arhivskim propisima, te kako se to sve odrazilo na njeno stanje?

Odgovor na ovo pitanje je unekoliko specifičan, tj. osoben za svaku novu državnu zajednicu, mada ima i značajnih sličnosti. Naime, Srbija i Crna Gora su u vrijeme donošenja novih propisa činile jednu državnu zajednicu nazvanu Savezna Republika Jugoslavija. Otuda je *Zakonom o arhivskoj građi Savezne Republike Jugoslavije* stavljen van snage raniji *Zakon o arhivskoj građi federacije* („Sl. list SFRJ“, br. 11/86) i odnosi se samo na građu saveznih organa, dok su zakoni republika Srbije i Crne Gore zamijenili ranije (prijeratne) arhivske zakone ovih socijalističkih republika. Ni u jednom od ovih zakona u pogledu pravnog statusa građe vjerskih zajednica se nije ništa promijenilo. U zakonu Republike Crne Gore je zadržana potpuno ista terminologija „građansko-pravno lice“. Jedino je u novom *Zakonu o kulturnim dobrima Republike Srbije* ranija odrednica „građansko-pravno lice“ zamjenjena sa „vjerske zajednice“. Sve druge odredbe u pogledu statusa, prava i obaveza su ostale istovjetne prijeratnim. Nikakve promjene u ovom pogledu nisu nastale ni u novom saveznom zakonu³¹. Preuzete su i sve odredbe u vezi sa pravom preče kupnje.

Nešto veće i značajnije promjene su nastale u arhivskim zakonima Republike Slovenije, Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, dok nam promjene u arhivskom zakonodavstvu Republike Makedonije, te Vojvodine i Kosova nisu poznate. Najvažnije je to što je u svim ovim propisima izvršena jasna razdioba arhivske građe na javnu (državnu) i privatnu. U zakonima Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine se građa vjerskih zajednica tretira privatnom građom (privatno-pravnih osoba u Republici Hrvatskoj, odnosno građansko-pravnih osoba u Bosni i Hercegovini), osim ukoliko nije nastala u obavljanju javnih ovlasti ili obavljanju javne službe, te ako nije u državnom vlasništvu³².

Novi pregled arhivskih fondova i zbirki, a na osnovu «središnje evidencije o arhivskom gradivu u Hrvatskoj, te o svim izvorima važnim za hrvatsku povijest, bez obzira gdje se čuvaju, koje vodi Hrvatski državni arhiv kao matična arhivska ustanova», uradili su arhivisti Hrvatske 2006. godine³³. U njemu su kao specijalni arhivi označeni *Arhivi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* u Zagrebu i arhivi crkvenih ustanova. U skladu sa utvrđenom metodologijom (prema ISAG) u ovom Pregledu su dati podaci o crkvenim arhivima, kao privatnim arhivima koji se čuvaju van arhivâ, tj. u crkvenim objektima. Radi se o arhivima katoličke crkve, koji su i najbrojniji (među kojima su kaptolski, biskupski, samostanski i župski), pravoslavne crkve, o židovskim arhivima i arhivu islamske zajednice Hrvatske. Pregled sadrži podatke o 98 crkvenih arhiva u kojima se nalaze 952 arhivska fonda i zbirke (podaci se odnose na stanje zaključno sa 2004. godinom), što je značajno povećanje u odnosu na stanje 20 godina ranije (60 arhiva sa 474 arhivska fonda i zbirke). Status i djelovanje arhiva vjerskih zajednica uređuju se posebnim propisima svake vjerske zajednice³⁴.

Za razliku od Državnog arhiva Republike Hrvatske koji ima matičnu ulogu u arhivskoj djelatnosti Republike Hrvatske (RH), te

29. „Službeni list Savezne Republike Jugoslavije“, br. 12/98.

30. „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, br. 16/01.

31. U vezi sa statusom crkvenih arhiva u Crnoj Gori indikativne su konstatacije arhivistkinje Arhiva u Kotoru Snežane Pejović koja, između ostalog navodi: «Treba podvući da u Crnoj Gori, pa ni u Kotoru, za sada ne postoji nijedan crkveni arhiv koji je registrovan kao samostalna institucija, po savremenim principima važećim za ove institucije u svijetu. Prema tome, mi možemo govoriti samo uslovno o crkvenim arhivima, podrazumjevajući pod tim spredišta sa crkvenim arhivskim materijalom. Kako je ovaj materijal, posebno onaj najstariji, djelimično valoriziran, obično prema značaju crkve u Crnoj Gori, starosti i količini arhivske građe, za pojedina takva spredišta sa većom količinom arhivalija odomacio se u stručnoj i naučnoj javnosti i literaturi naziv crkveni arhivi. Npr. Arhiv i Biblioteka Srpske pravoslavne crkve Kotor, Biskupski arhiv Kotor, Nadžupski arhiv crkve sv. Nikole – Perast». Snežana Pejović, *Priprema arhivske građe iz kotorskih crkvenih arhiva za eksportovanje na internet*, Arhivska praksa, br. 8, Tuzla 2005, str. 227.

32. Odredbe čl. 29. *Zakona o arhivskom gradivu i arhivima* „Narodne novine Republike Hrvatske“, br. 105/97, te člana 21. do 29. *Zakona o arhivskoj građi i Arhivu Bosne i Hercegovine*, „Službeni glasnik BiH“, br. 16/01.

33. Pregled arhivskih fondova i zbirki, sv. 1, Zagreb 2006.

34. Hrvatska biskupska konferencija je 2002. godine donijela *Uredbu o crkvenim arhivima*. O tome više vidi: *Uredba Hrvatske biskupske konferencije o crkvenim arhivima*, Hrvatska biskupska konferencija, u: «Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije», str. 541-543.

na osnovu toga vodi brigu o cjelokupnoj arhivskoj građi, kako onoj u arhivima, tako i u onoj u drugim institucijama (knjižnicama, muzejima, istraživačkim i kulturnim centrima, institutima i zavodima, te u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti (HAZU) i vjerskim zajednicama), Arhiv Bosne i Hercegovine je de facto izgubio matičnu ulogu početkom rata 1992. godine, a de jure novim arhivskim zakonima iz 2001. godine. Matične arhivske poslove je preuzeo Arhiv Republike Srpske za prostor entiteta Republika Srpska³⁵, odnosno kantonalni (županijski) arhivi u entitetu Federacije Bosne i Hercegovine³⁶. Ovo i pored toga što su *Zakonom o arhivskoj građi i Arhivu Bosne i Hercegovine* utvrđene ingerencije entitetskih arhiva u smislu određenih nadležnosti, tipa matičnosti, kada je u pitanju vođenje evidencija (registara) o imaćima arhivske građe u privatnom vlasništvu koja je od interesa za državu (čl. 22 Zakona). Međutim, administrativna asimetričnost u dva entiteta (u Republici Srpskoj je sve centralizirano, a u Federaciji BiH je pak, gotovo sve decentralizirano na deset kantona), učinila je ove odredbe neprimjenjivim u Federaciji BiH. Isti je slučaj i sa odredbama o iznošenju u inostranstvo arhivske građe: za građu iz Republike Srpske se pribavlja samo mišljenje nadležnog ministarstva tog entiteta, dok to u Federaciji Bosne i Hercegovine nije moguće uraditi bez saglasnosti kantonalnih ministarstava (jer su kantonalni arhivi matični za arhivsku djelatnost na području kantona), odnosno «nadležnih organa države Bosne i Hercegovine» (dakle, zaobilaze se entitetski organi Federacije Bosne i Hercegovine)³⁷.

Što se tiče propisa koji se odnose na djelatnost vjerskih zajednica Bosne i Hercegovine oni su nakon osamostaljenja također promijenjeni³⁸, ali ni jedan od njih ne sadrži bilo kakve odredbe o arhivskoj građi. Arhivsko poslovanje vjerskih zajednica se obavlja u skladu sa općim propisima i uz znatno reduciraniju funkciju nadležnosti državnih arhiva svih nivoa. Preuzete su i sve odredbe u vezi sa pravom preče kupnje.

Slovenački, pak, Zakon je otišao nešto dalje. U njemu se (čl. 37) posebno definira arhivska građa vjerskih zajednica – konkretno Rimokatoličke crkve (ali ne i drugih vjerskih zajednica), i konstatira da se na tu građu odnose odredbe Zakona koje važe za zaštitu privatne arhivske građe, dok se odabiranje i drugi registraturni poslovi vrše u skladu sa propisima Crkve. Iako ovim očigledno nisu uređena sva pitanja građe vjerskih zajednica, konkretno - Rimokatoličke crkve, ipak je ovaj Zakon učinio značajan iskorak na tragu pravnog statusa građe vjerskih zajednica zemalja zapadne Evrope.

Kako se iz naznačenog vidi pitanje statusa arhivske građe vjerskih zajednica zemalja bivše SFRJ, sa izuzetkom Slovenije i donekle Hrvatske, je i dalje veoma konfuzno, a što je uzrokovano nedorečenošću novih (aktualnih) arhivskih propisa koji još uvijek u većoj ili manjoj mjeri odišu duhom socijalizma. Ta nedorečenost se manifestira na dva kolosijeka: prvi, na pitanju statusa arhivske građe vjerskih zajednica nastale do početka disolucije bivše SFRJ 1991. godine, odnosno do donošenja novih propisa, i drugi, na status arhivske građe vjerskih zajednica nakon toga, tj. na status nastajuće građe.

Što se pitanja statusa „stare“ arhivske građe vjerskih zajednica tiče potpuno je ostalo ne dorečeno pitanje statusa (i sudbine) onog

35. Član 40 *Zakona o arhivskoj djelatnosti*, «Službeni glasnik Republike Srpske», br. 35/99 i 9/00.

36. Zbog složenosti administrativnog uređenja entiteta Federacije BiH, koji je podijeljen na deset kantona/županija, sve nadležnosti iz oblasti kulture (pa i arhivska) date su kantonima i uređene su kantonalnim arhivskim propisima.

37. Više o statusu privatne arhivske građe Bosne i Hercegovine, osim naznačenog državnog arhivskog zakona, vidjeti u arhivskim zakonima Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine, odnosno kantonalnim zakonima.

38. *Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkve i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini*, «Službeni glasnik BiH», br. 5/04; *Upustvo o provođenju Zakona o slobodi vjere i pravnom položaju vjerskih zajednica*, «Službeni glasnik BiH», br. 83/06.

dijela građe koji je nastao prije 1945. godine. Kako je naprijed naznačeno, iako se ta građa trebala po propisima naći u državnim arhivima, do toga nije došlo, jer su samo neznatne količine te građe preuzete u arhive (primjer BiH i Srbije). Također, nedorečen je i status onog dijela građe vjerskih zajednica „nastale u vršenju javnih ovlaštenja“, odnosno koja je definirana kao „državna svojina“ i trebala se naći u arhivima. Dakle, pravno-adekvatnog odgovora na ova pitanja, tj. rješenja statusa tog dijela građe uopće nema. Također, arhivi nemaju informacija o stanju, količini, zaštićenosti, središnjosti i korišćenju te građe, bar onog dijela koji se nalazi u arhivima vjerskih zajednica.

Veoma je konfuzno stanje i u vezi sa statusom arhivske građe vjerskih zajednica koja je u fazi nastajanja (od donošenja zadnjih arhivskih propisa). Jer, ako i shvatimo da je njihova građa kategorisana kao privatna, ona to nije u cjelosti, već samo djelimično, tj. „ukoliko nije nastala u obavljanju javnih ovlasti ili u obavljanju javne službe i ako nije u državnom vlasništvu“. Nijednim podzakonskim aktom, a nije poznato ni normativnim aktom stvaraoca građe, ovo pitanje nije dovedeno do kraja, u smislu da je izvršeno vrednovanje (razvrstavanje) arhivske građe na bar ove dvije kategorije. Ovo je neophodno uraditi tj. dovesti do definitivnog određenja, bez obzira da li bi dio javne građe vjerskih zajednica pripadao specijalnim arhivima vjerskih zajednica (koji se mogu osnivati) ili arhivima općeg tipa³⁹.

Brojne nejasnoće postoje i u vezi sa samom privatnom arhivskom građom: od toga koje sve obaveze imaju stvaraoci i imaoci te građe, kako vode kancelarijsko poslovanje, kakva je nadležnost državnih arhiva nad njima, kako se vrednuje ta građa, o informacijama koje se dostavljaju nadležnom arhivu itd. Sva ta pitanja su postojećim propisima zemalja u tranziciji samo otvorena ali ne i pravno adekvatno uređena. Vjerske zajednice su pak različito organizirane. One su uglavnom građu sopstvene provenijencije oblikovale u okviru arhiva svojih organizacionih jedinica⁴⁰.

Međutim, od strane arhivista su uočene neke od nedorečenosti aktualnih arhivskih propisa, nakon čega su uslijedili prijedlozi za izmjenama i dopunama postojećih propisa, koje su u Sloveniji i Hrvatskoj već rezultirale donošenjem novih arhivskih propisa, a u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini su te promjene u toku. Promjene su očite i kod nastojanja da se ova pitanja normativno uredi u okviru vjerskih zajednica i vjerskih institucija⁴¹.

39. Živana Hedžbeli, *Privatno arhivsko gradivo*, Arhivski vjesnik, br. 44, Zagreb 2001, str. 93-102.

40. Nešto više podataka o arhivskoj građi vjerskih zajednica u Crnoj Gori saznajemo iz publikacije „Arhivski fondovi i zbirke u Republici Crnoj Gori“, Tom I i II, Cetinje 2001. U Tomu II, poglavlje „Vjerske zajednice“ (str. 199-224) dati su podaci o građi pravoslavne, rimokatoličke i islamske vjerske zajednice, ukupno 179 arhivskih fondova i zbirki. Iako su ovi podaci o broju fondova, strukturi građe i sl. prilično nedostadni, ipak, ovo je primjer dobre saradnje arhiva i vjerskih zajednica. Nešto kasnije, 2002. godine u Kotoru je, pod pokroviteljstvom Međunarodnog arhivskog vijeća tj. Sekcije crkvenih arhiva, održano savjetovanje na temu građe vjerske provenijencije.

41. Jedan od pozitivnih pomaka učinila je i Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (IZ BiH), donošenjem „Pravila o arhivskoj građi i arhivskim poslovima u Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini 2007. godine, kojima se normativno uređuju pitanja arhivskog poslovanja IZ BiH.

